

ALGEBRA ÉS SZÁMELMÉLET

vázlat az előadáshoz[†]

2018 őszi félév, BSc

Waldhauser Tamás

1. Komplex számok

Kanonikus alak, konjugált, abszolút érték, komplex számsík

1.1. Definíció. A valós számokból álló számpárokat **komplex számoknak** nevezzük. A komplex számok halmazát $\mathbb{C}$ jelöli, tehát $\mathbb{C} = \mathbb{R} \times \mathbb{R}$. Az (a, b) és (c, d) komplex számok **összegét** és **szorzatát** a következőképpen értelmezzük:

$$(a, b) + (c, d) = (a + c, b + d) \quad \text{és} \quad (a, b) \cdot (c, d) = (ac - bd, ad + bc).$$

1.2. Tétel. A komplex számok *testet* alkotnak a fenti műveletekkel.

1.3. Állítás. Minden $a, b \in \mathbb{R}$ esetén

$$(a, 0) + (b, 0) = (a + b, 0) \quad \text{és} \quad (a, 0) \cdot (b, 0) = (ab, 0).$$

Jelölés. Tetszőleges $a \in \mathbb{R}$ esetén az $(a, 0)$ komplex szám helyett egyszerűen a -t írunk, és nem is különböztetjük meg az a valós számtól. (Úgy tekintjük, hogy $\mathbb{R} \subseteq \mathbb{C}$.) A $(0, 1)$ komplex számot pedig i jelöli a továbbiakban.

1.4. Tétel. Minden komplex szám előáll, mégpedig egyértelmű módon, $x + yi$ ($x, y \in \mathbb{R}$) alakban. Az (a, b) komplex szám ilyen felírásánál $x = a$ és $y = b$, azaz $(a, b) = a + bi$.

1.5. Definíció. A $z = (a, b)$ komplex szám $a + bi$ alakban való felírását z **kanonikus alakjának**, az a valós számot z **valós részének** (jelölése: $\operatorname{Re} z$), a b valós számot z **képzetes részének** (jelölése: $\operatorname{Im} z$) nevezzük. Az i komplex szám neve **képzetes egység**.

1.6. Állítás. A képzetes egység négyzete: $i^2 = -1$.

1.7. Definíció. A $z = a + bi$ komplex szám **konjugáltján** a $\bar{z} = a - bi$ komplex számot értjük.

1.8. Tétel. Bármely u, v komplex számokra érvényesek az alábbiak:

$$\begin{array}{lll} (1) \overline{u + v} = \bar{u} + \bar{v}; & (4) \overline{u/v} = \bar{u}/\bar{v}, \text{ ha } v \neq 0; & (7) u + \bar{u} = 2 \operatorname{Re} u; \\ (2) \overline{u - v} = \bar{u} - \bar{v}; & (5) \bar{\bar{u}} = u; & (8) u \cdot \bar{u} = (\operatorname{Re} u)^2 + (\operatorname{Im} u)^2. \\ (3) \overline{u \cdot v} = \bar{u} \cdot \bar{v}; & (6) \bar{u} = u \iff u \in \mathbb{R}; & \end{array}$$

1.9. Definíció. Legyen adott a síkban egy Descartes-féle derékszögű koordinátarendszer, és feleltessük meg az $a + bi$ komplex számnak az (a, b) koordinátájú pontot. Így kapjuk a **komplex számsíkot**, más néven **Gauss-féle számsíkot**. Az első tengelyt (abszcissa) **valós tengelynek**, a második tengelyt (ordináta) pedig **képzetes tengelynek** hívjuk. A valós tengelyen találhatóak a valós számok, a képzetes tengelyen pedig az úgynevezett **tiszta képzetes számok**.

1.10. Definíció. A $z = a + bi$ komplex szám **abszolút értékén** a $|z| = \sqrt{a^2 + b^2}$ nemnegatív valós számot értjük.

1.11. Megjegyzés. A komplex számsíkon az abszolút érték az origótól (nullától) való távolságot jelenti, a konjugálás nem más, mint a valós tengelyre való tükrözés, az összeadás pedig (hely)vektorok összeadásával írható le geometriailag.

1.12. Tétel. Bármely u, v komplex számokra érvényesek az alábbiak:

$$\begin{array}{lll} (1) |u| = \sqrt{u\bar{u}}; & (3) |u \cdot v| = |u| \cdot |v|; & (5) |\bar{u}| = |u|; \\ (2) 1/u = \bar{u}/|u|^2 \text{ ha } u \neq 0; & (4) |u/v| = |u|/|v| \text{ ha } v \neq 0; & (6) |u + v| \leq |u| + |v|. \end{array}$$

Trigonometrikus alak, hatványozás, gyökvonás, egységgyökök

1.13. Definíció. Egy nemnulla z komplex szám **argumentumán** olyan $\arg z$ irányított szöveget értünk, amellyel a valós tengely pozitív felét az origó körül elforgatva átmegy a z -nek megfelelő ponton.

1.14. Megjegyzés. A nullának nincs argumentuma, a nullától különböző komplex számok argumentuma pedig csak „modulo 2π ”, azaz 2π egész számú többszöröseitől eltekintve meghatározott.

[†]A természetes számok halmazát $\mathbb{N}$, a nemnegatív egész számok halmazát $\mathbb{N}_0$ jelöli, azaz $\mathbb{N} = \{1, 2, 3, \dots\}$ és $\mathbb{N}_0 = \{0, 1, 2, \dots\}$.

1.15. Állítás. Bármely $0 \neq z \in \mathbb{C}$ esetén az $r = |z|$ és $\varphi = \arg z$ jelöléssel

$$z = r(\cos \varphi + i \sin \varphi) = r \operatorname{cis} \varphi.$$

1.16. Definíció. A nemnulla komplex számok fenti (azaz $|z| \cdot (\cos \arg z + i \sin \arg z)$ alakú) felírását **trigonometrikus alaknak** nevezzük.

1.17. Megjegyzés. A nullának nincs trigonometrikus alakja, hiszen argumentuma sincs, de $r = 0$ és bármely $\varphi \in \mathbb{R}$ esetén nyilván $0 = r(\cos \varphi + i \sin \varphi)$.

1.18. Állítás. Bármely $r, r' \in \mathbb{R}^+$ és $\varphi, \varphi' \in \mathbb{R}$ esetén

$$r \operatorname{cis} \varphi = r' \operatorname{cis} \varphi' \iff r = r' \text{ és } \exists k \in \mathbb{Z} : \varphi' = \varphi + 2k\pi.$$

1.19. Tétel. Tetszőleges nullától különböző $u = r \operatorname{cis} \varphi$ és $v = s \operatorname{cis} \psi$ komplex számokra

$$(1) \bar{u} = r \operatorname{cis}(-\varphi); \quad (2) uv = rs \operatorname{cis}(\varphi + \psi); \quad (3) \frac{1}{v} = \frac{1}{s} \operatorname{cis}(-\psi); \quad (4) \frac{u}{v} = \frac{r}{s} \operatorname{cis}(\varphi - \psi).$$

1.20. Megjegyzés. A szorzat trigonometrikus alakjára vonatkozó képletből látszik, hogy rögzített $v = \operatorname{cis} \psi$ egységnyi abszolút értékű komplex szám esetén a $z \mapsto z \cdot v$ leképezés nem más, mint az origó körüli ψ szögű forgatás a komplex számsíkon.

1.21. Tétel (Moivre-képlet). Bármely nemzérő $z = r \operatorname{cis} \varphi$ komplex szám és $n \in \mathbb{Z}$ esetén

$$z^n = r^n \operatorname{cis}(n\varphi).$$

1.22. Definíció. Tetszőleges n pozitív egész szám és $z \in \mathbb{C}$ esetén azt mondjuk, hogy az u komplex szám **n -edik gyöke** z -nek, ha $u^n = z$.

1.23. Tétel. Minden nemnulla komplex számnak pontosan n különböző n -edik gyöke van. A $z = r \operatorname{cis} \varphi$ trigonometrikus alakban megadott komplex szám n -edik gyökei:

$$\sqrt[n]{z} = \sqrt[n]{r} \operatorname{cis} \frac{\varphi + 2k\pi}{n} \quad (k = 0, 1, \dots, n-1).$$

1.24. Definíció. Az ε komplex számot **n -edik egységgyöknek** nevezzük, ha $\varepsilon^n = 1$.

1.25. Állítás. Az n -edik egységgyökök a következők: $\varepsilon_0, \varepsilon_1, \dots, \varepsilon_{n-1}$, ahol $\varepsilon_k = \operatorname{cis} \frac{2k\pi}{n}$. Ezzel a jelöléssel $\varepsilon_0 = 1$ és $\varepsilon_k = \varepsilon_1^k$ minden $k \in \{0, 1, \dots, n-1\}$ esetén.

1.26. Megjegyzés. Az n -edik egységgyökök egy szabályos n -szöget alkotnak a komplex számsíkon, amelynek körülírt köre az origó középpontú egységkör, és egyik csúcsa 1. (Ez a két információ egyértelműen meg is határozza az n -szöget.)

1.27. Következmény. Egy nemnulla komplex szám összes n -edik gyökét megkapjuk, ha egy rögzített n -edik gyökét megszorozzuk sorra az n -edik egységgyökökkel. Tehát ha $u_0^n = z \neq 0$, akkor a z komplex szám n -edik gyökei:

$$\sqrt[n]{z} = u_0 \varepsilon_k \quad (k = 0, 1, \dots, n-1).$$

1.28. Tétel. Ha $n > 1$, akkor az n -edik egységgyökök összege 0.

2. Gyűrűk és testek

A gyűrű, integritástartomány, test fogalma

2.1. Definíció. Ha egy nemüres R halmazon kettő kétváltozós művelet is értelmezve van (nevezzük az egyiket összeadásnak, a másikat szorzásnak) úgy, hogy $(R; +)$ Abel-csoport, $(R; \cdot)$ félcsoport, és a szorzás disztributív az összeadásra, akkor az $(R; +, \cdot)$ struktúrát **gyűrűnek** nevezzük.

2.2. Definíció. Az $(R; +)$ csoportot az $(R; +, \cdot)$ gyűrű **additív csoportjának** nevezzük, és ennek megfelelően beszélhetünk **additív egységelemről** és **additív inverzről** is. Az $(R; \cdot)$ félcsoport neve: a gyűrű **multiplikatív félcsoportja**.

Jelölés. Tetszőleges gyűrűben 0 jelöli az additív egységelemet, az a gyűrűelem additív inverzét pedig $-a$ jelöli, és értelmezhetjük a kivonás műveletét a $b - a = b + (-a)$ képlettel.

2.3. Állítás. Ha $(R; +, \cdot)$ gyűrű, akkor minden $a \in R$ esetén $a \cdot 0 = 0 \cdot a = 0$ teljesül.

2.4. Definíció. **Testnek** nevezzük egy $(T; +, \cdot)$ gyűrűt, ha $(T \setminus \{0\}; \cdot)$ Abel-csoport (ebből következik, hogy $|T| \geq 2$).

2.5. Definíció. Ha egy gyűrűben nemcsak az összeadás, hanem a szorzás is kommutatív, akkor **kommutatív gyűrűnek** nevezzük. Ha pedig nemcsak additív, de **multiplikatív egységelem** is létezik (amelyet általában 1 jelöl), akkor **egységelemes gyűrűről** beszélünk.

2.6. Definíció. Legyen R egységelemes gyűrű. Az $a \in R$ elemet **egységnek** nevezzük, ha létezik **multiplikatív inverze**, azaz létezik olyan $a^{-1} \in R$ elem, amelyre $aa^{-1} = a^{-1}a = 1$ teljesül.

2.7. Tétel. Az egységek bármely egységelemes gyűrűben csoportot alkotnak a szorzás műveletére nézve.

2.8. Definíció. Az R gyűrű egységeinek multiplikatív csoportját R **egységcsoportjának** nevezzük és R^* -gal jelöljük.

2.9. Definíció. Ha T test, akkor a $(T^*; \cdot) = (T \setminus \{0\}; \cdot)$ Abel-csoportot a T test **multiplikatív csoportjának** hívjuk.

2.10. Definíció. Ha egy gyűrű a, b elemeire $ab = 0$ teljesül, de se a , se b nem nulla, akkor azt mondjuk, hogy a és b **zérusosztók**. Ha egy gyűrűben nincsenek zérusosztók (azaz nullától különböző elemek szorzata sosem nulla), akkor **zérusosztómentes gyűrűnek** nevezzük. A kommutatív, egységelemes, zérusosztómentes gyűrű neve **integritástartomány**.

2.11. Állítás. Integritástartományban lehet nemzéró elemmel egyszerűsíteni, azaz tetszőleges a, b, c ($c \neq 0$) elemekre

$$ac = bc \implies a = b.$$

2.12. Állítás. Minden test integritástartomány.

Nevezetes gyűrűk: maradékosztály-gyűrűk, Gauss-egészek, polinomgyűrűk

2.13. Állítás. Minden $m \geq 2$ egész szám esetén a modulo m maradékosztályok egységelemes kommutatív gyűrűt alkotnak. A $\mathbb{Z}_m$ gyűrű egységei éppen a redukált maradékosztályok (innen a $\mathbb{Z}_m^*$ jelölés). Ha m prímszám, akkor $\mathbb{Z}_m$ test, ha m nem prím, akkor $\mathbb{Z}_m$ még csak nem is integritástartomány.

2.14. Definíció. A $\mathbb{Z}_m$ gyűrű neve modulo m **maradékosztály-gyűrű**, illetve prím modulus esetén **maradékosztálytest**.

2.15. Definíció. **Gauss-egészeknek** nevezzük azokat a komplex számokat, melyeknek valós és képzetes része is egész szám. A Gauss-egészek halmazát $\mathbb{Z}[i]$ jelöli: $\mathbb{Z}[i] = \{a + bi : a, b \in \mathbb{Z}\}$.

2.16. Állítás. A Gauss-egészek a komplex számok szokásos összeadásával és szorzásával integritástartományt alkotnak.

2.17. Állítás. A Gauss-egészek gyűrűjében az egységek éppen a negyedik egységgyökök: $\mathbb{Z}[i]^* = \{1, -1, i, -i\}$.

2.18. Definíció. Az R integritástartomány feletti **polinomnak** olyan R -beli elemekből képezett $(a_0, a_1, \dots)$ végtelen sorozatot nevezünk, amely csak véges sok nullától különböző tagot tartalmaz. Az a_i elemeket a polinom **együtthatóinak** nevezzük. Az R feletti polinomok halmazát $R[x]$ jelöli.

2.19. Definíció. Az $f = (a_0, a_1, \dots)$ polinom **fokszámán** a legnagyobb olyan n nemnegatív egész számot értjük, amelyre $a_n \neq 0$. Ha nincs ilyen n , azaz ha $f = (0, 0, \dots)$, akkor azt mondjuk, hogy f fokszáma $-\infty$. Ha f fokszáma kisebb, mint 1 (azaz 0 vagy $-\infty$), akkor f -et **konstans** polinomnak nevezzük. Ha f foka $n \geq 0$, akkor az $a_n \in R$ elemet f **főegyütthatójának** hívjuk. Az olyan polinomot, amelynek főegyütthatója 1, **főpolinomnak** nevezzük. Az f polinom fokszámát $\deg f$ jelöli.

2.20. Definíció. Az $f = (a_0, a_1, \dots)$ és $g = (b_0, b_1, \dots)$ polinomok **összegét** és **szorzatát** az alábbi képletekkel értelmezzük:

$$f + g = (c_0, c_1, \dots), \text{ ahol } c_n = a_n + b_n \quad \text{és} \quad f \cdot g = (d_0, d_1, \dots), \text{ ahol } d_n = \sum_{i=0}^n a_i \cdot b_{n-i}.$$

2.21. Állítás. Tetszőleges $f, g \in R[x]$ polinomokra $\deg(f + g) \leq \max(\deg f, \deg g)$ és $\deg(fg) = \deg f + \deg g$.

2.22. Tétel. A fent definiált összeadással és szorzással $R[x]$ integritástartomány.

2.23. Definíció. Az $R[x]$ gyűrűt az R feletti egyhatározatlanú polinomok gyűrűjének, röviden R feletti **polinomgyűrűnek** nevezzük.

2.24. Állítás. Minden $a, b \in R$ esetén

$$(a, 0, 0, \dots) + (b, 0, 0, \dots) = (a + b, 0, 0, \dots) \quad \text{és} \quad (a, 0, 0, \dots) \cdot (b, 0, 0, \dots) = (ab, 0, 0, \dots).$$

Jelölés. Tetszőleges $a \in R$ esetén az $(a, 0, 0, \dots)$ polinom helyett egyszerűen a -t írunk, és nem is különböztetjük meg az a gyűrűelemtől. (Úgy tekintjük, hogy $R \subseteq R[x]$.) A $(0, 1, 0, \dots)$ polinomot pedig x jelöli a továbbiakban.

2.25. Tétel. Minden nemzéró polinom előáll $a_0 + a_1x + \dots + a_nx^n$ ($a_n \neq 0$) alakban, és ez az előállítás egyértelmű. Ha $f = (a_0, a_1, \dots)$ egy n -edfokú polinom, akkor

$$f = (a_0, a_1, \dots, a_n, 0, 0, \dots) = a_0 + a_1x + \dots + a_nx^n.$$

Jelölés. A polinomokat ezentúl $a_nx^n + \dots + a_1x + a_0$ vagy $\sum_{i=0}^n a_ix^i$ alakban írjuk fel. Egy ilyen felírásnál legtöbbször hallgatólagosan feltesszük, hogy $a_n \neq 0$ (azaz a polinom n -edfokú), valamint hogy $a_{n+1} = a_{n+2} = \dots = 0$. Az x szimbólum neve: **határozatlan**. A határozatlant bármilyen más betű is jelölheti, ilyenkor az $R[x]$ jelölés is megfelelően módosul. (Például ha a határozatlan y , akkor a polinomgyűrű $R[y]$.)

2.26. Állítás. Az $R[x]$ polinomgyűrűben az egységek pontosan azok a konstans polinomok, amelyek (mint R -beli elemek) egységek R -ben. Formálisan: $R[x]^* = R^*$.

3. Test feletti egyhatározatlanú polinomok*

A polinomok számelmélete

3.1. Definíció. Az $f \in T[x]$ polinom **osztója** a $g \in T[x]$ polinomnak (jelölés: $f \mid g$), ha létezik olyan $h \in T[x]$ polinom amelyre $g = fh$.

3.2. Definíció. Az f és g polinomok **asszociáltak** (jelölés: $f \sim g$), ha $f \mid g$ és $g \mid f$.

3.3. Tétel. A $T[x]$ polinomgyűrűn az oszthatóság reflexív és tranzitív reláció, továbbá tetszőleges $f, g \in T[x]$ polinomokra

$$(1) f \sim g \iff \exists c \in T \setminus \{0\} : g = cf; \quad (2) f \mid g \text{ és } g \neq 0 \implies \deg f \leq \deg g.$$

3.4. Tétel. Az asszociáltság ekvivalenciareláció $T[x]$ -en. A nulla osztályát kivéve minden asszociáltsági osztály tartalmaz pontosan egy főpolinomot.

3.5. Tétel (a maradékos osztás tétele). Ha $f, g \in T[x]$, és $g \neq 0$, akkor léteznek olyan egyértelműen meghatározott q és $r \in T[x]$ polinomok, amelyekre $f = qg + r$ és $\deg r < \deg g$. Ebben a maradékos osztásban f az **osztandó**, g az **osztó**, q a **hányados** és r a **maradék**.

3.6. Definíció. A $d \in T[x]$ polinom **legnagyobb közös osztója** az f és $g \in T[x]$ polinomoknak, ha teljesül a következő két feltétel:

$$(1) d \mid f \text{ és } d \mid g; \\ (2) \forall k \in T[x] : (k \mid f \text{ és } k \mid g) \implies k \mid d.$$

Hasonlóan definiálható polinomok **legkisebb közös többszöröse** is.

3.7. Tétel. Bármely két $f, g \in T[x]$ polinomnak létezik legnagyobb közös osztója és legkisebb közös többszöröse, és ezek asszociáltság erejéig egyértelműen meghatározottak. A legnagyobb közös osztó kiszámítható az *euklideszi algoritmussal*, és kifejezhető f és g „lineáris kombinációjaként”: $\exists u, v \in T[x] : fu + gv = \text{lko}(f, g)$.

3.8. Tétel. Tetszőleges adott nemzéró $f, g, h \in T[x]$ polinomok esetén az $fu + gv = h$ egyenlet akkor és csak akkor oldható meg az ismeretlen $u, v \in T[x]$ polinomokra nézve, ha $\text{lko}(f, g) \mid h$.

3.9. Definíció. Tetszőleges $f, g, m \in T[x]$ esetén azt mondjuk, hogy f **kongruens g -vel modulo m** , ha $m \mid f - g$ (jelölés: $f \equiv g \pmod{m}$).

3.10. Állítás. A mod m kongruencia ekvivalenciareláció $T[x]$ -en, és két polinom akkor és csak akkor kongruens modulo m , ha ugyanazt a maradékot adják m -mel osztva.

3.11. Tétel. Tetszőleges $f, g, h \in T[x]$ esetén az $fu \equiv h \pmod{m}$ lineáris kongruencia akkor és csak akkor oldható meg (az u ismeretlen polinomra nézve), ha $\text{lko}(f, m) \mid h$.

3.12. Definíció. A mod m kongruenciához tartozó ekvivalenciaosztályokat modulo m **maradékosztályoknak** nevezzük. Az $f \in T[x]$ polinomot tartalmazó modulo m maradékosztályt $\bar{f}$ jelöli, a maradékosztályok halmazát (vagyis a modulo m kongruenciához tartozó faktorhalmazt) pedig $T[x]/(m)$ jelöli. Tehát $T[x]/(m) = \{\bar{f} : f \in T[x]\}$.

3.13. Definíció. A modulo m maradékosztályok halmazán értelmezzük az összeadást, az additív inverz képzését és a szorzást a következőképpen: tetszőleges $f, g \in T[x]$ esetén legyen $\bar{f} + \bar{g} = \overline{f + g}$, $-\bar{g} = \overline{-g}$, $\bar{f} \cdot \bar{g} = \overline{f \cdot g}$.

3.14. Állítás. A fenti műveletek jóldefiniáltak, azaz maradékosztályok összege (additív inverze, szorzata) nem függ attól, hogy az egyes maradékosztályokból melyik elemet választjuk reprezentánsnak, és ezekkel a műveletekkel $T[x]/(m)$ kommutatív egységelemes gyűrűt alkot (**maradékosztály-gyűrű**).

3.15. Tétel. Az $\bar{f} \in T[x]/(m)$ maradékosztálynak akkor és csak akkor létezik multiplikatív inverze, ha $\text{lko}(f, m) \sim 1$. Ilyenkor a multiplikatív inverz egyértelműen meghatározott.

*Ebben a fejezetben T mindig tetszőleges testet jelöl, és – hacsak mást nem mondunk – minden polinomot ezen test felett tekintünk.

Polinomfüggvények, gyökök, interpoláció

3.16. Definíció. Az $f = a_n x^n + \dots + a_1 x + a_0 \in T[x]$ polinom $c \in T$ helyen vett **helyettesítési értékén** az $f(c) = a_n c^n + \dots + a_1 c + a_0 \in T$ elemet értjük. Az $f \in T[x]$ polinomhoz tartozó **polinomfüggvény** pedig nem más, mint az $f: T \rightarrow T, c \mapsto f(c)$ leképezés. A polinomot és a hozzá tartozó polinomfüggvényt ugyanúgy jelöljük; a szöveggörnyezetből kiderül, hogy mikor melyikről van szó. Ha polinomfüggvényekről van szó, akkor x -et **változónak** nevezzük (nem pedig határozatlannak).

3.17. Definíció. Az $\alpha \in T$ elem **gyöke** az $f \in T[x]$ polinomnak, ha $f(\alpha) = 0$.

3.18. Tétel (Bézout tétele). Bármely $f \in T[x]$ és $\alpha \in T$ esetén

$$f(\alpha) = 0 \iff x - \alpha \mid f.$$

3.19. Következmény. Tetszőleges $f, g \in T[x]$ polinomok esetén f és g közös gyökei ugyanazok, mint $\text{lko}(f, g)$ gyökei.

3.20. Következmény. Ha $\alpha_1, \dots, \alpha_k \in T$ páronként különböző elemek és $f \in T[x]$, akkor

$$f(\alpha_1) = \dots = f(\alpha_k) = 0 \iff (x - \alpha_1) \cdot \dots \cdot (x - \alpha_k) \mid f.$$

3.21. Definíció. Azt mondjuk, hogy az $f \in T[x]$ polinomnak az $\alpha \in T$ elem **k -szoros gyöke**, ha $(x - \alpha)^k \mid f$ de $(x - \alpha)^{k+1} \nmid f$. A k számot az α gyök **multiplícitásának** nevezzük.

3.22. Megjegyzés. Megengedjük a $k = 0$ esetet is: α pontosan akkor nullaszoros gyök, ha nem gyök.

3.23. Következmény. Ha a nemnulla $f \in T[x]$ polinom fokszáma n , akkor legfeljebb n különböző gyöke van a T testben.

3.24. Következmény. Ha az $f, g \in T[x]$ polinomok legfeljebb n -edfokúak, és $n+1$ különböző helyen ugyanaz a helyettesítési értékük, akkor $f = g$.

3.25. Következmény. Ha a T test végtelen, akkor két T feletti polinom akkor és csak akkor egyenlő, ha a hozzájuk tartozó polinomfüggvények megegyeznek.

3.26. Megjegyzés. Ha a T test véges, akkor található különböző T feletti polinomok, amelyekhez ugyanaz a polinomfüggvény tartozik (keressünk ilyen példákat!).

3.27. Tétel (Lagrange-interpoláció). Tetszőleges $c_1, \dots, c_{n+1}$ páronként különböző és $d_1, \dots, d_{n+1}$ (nem feltétlenül különböző) T -beli elemekhez létezik pontosan egy $f \in T[x]$ legfeljebb n -edfokú polinom, amelyre $f(c_i) = d_i$ ($i = 1, \dots, n+1$).

3.28. Definíció. Az előző tételbeli f polinom neve **Lagrange-féle interpolációs polinom**.

3.29. Megjegyzés. Előfordulhat, hogy az $n+1$ pontra illesztett Lagrange-féle interpolációs polinom foka kisebb, mint n . Pontosán n -edfokú polinom létezését nem lehet garantálni. Ha nem kötünk ki semmit a fokszámra, akkor elveszítjük az unicitást: bármely $g \in T[x]$ polinomra $f + (x - c_1) \cdot \dots \cdot (x - c_{n+1}) \cdot g$ is megfelelő. Nem nehéz meggondolni (tegyük meg!), hogy minden olyan polinom, amely a c_i helyeken a d_i értékeket veszi fel, előáll ilyen alakban.

Irreducibilis polinomok, véges testek

3.30. Definíció. A $p \in T[x]$ polinom **irreducibilis**, ha legalább elsőfokú, és csak úgy bontható két polinom szorzatára, hogy az egyik tényező asszociált p -hez. (Ekkor a másik tényező szükségképpen asszociált 1-hez; ilyenkor **triviális faktorizációról** beszélünk.) Formálisan:

$$\forall f, g \in T[x] : p = fg \implies (p \sim f \text{ vagy } p \sim g).$$

3.31. Állítás. Egy legalább elsőfokú $p \in T[x]$ polinom akkor és csak akkor irreducibilis, ha p nem bontható deg p -nél kisebb fokszámú polinomok szorzatára.

3.32. Definíció. A $p \in T[x]$ polinom **prím**, ha legalább elsőfokú, és valahányszor osztója egy szorzatnak, mindannyiszor osztója a szorzat egyik tényezőjének. Formálisan:

$$\forall f, g \in T[x] : p \mid fg \implies (p \mid f \text{ vagy } p \mid g).$$

3.33. Tétel. Test feletti polinomokra az irreducibilitás és a prím tulajdonság ekvivalens.

3.34. Tétel. Minden legalább elsőfokú T feletti polinom felbontható irreducibilis polinomok szorzatára. Ez a felbontás a tényezők sorrendjétől és asszociáltságtól eltekintve egyértelműen meghatározott, azaz ha $p_1 \cdot \dots \cdot p_n$ és $q_1 \cdot \dots \cdot q_m$ ugyanazon polinom két irreducibilis faktorizációja, akkor $n = m$, és létezik olyan $\pi \in S_n$ permutáció, hogy $p_i \sim q_{\pi(i)}$ minden $i = 1, \dots, n$ esetén.

3.35. Állítás. Az elsőfokú polinomok bármely test felett irreducibilisek.

3.36. Tétel. Ha $f \in T[x]$ irreducibilis és $\deg f \geq 2$, akkor f -nek nincs gyöke.

3.37. Tétel. Ha $f \in T[x]$ és $2 \leq \deg f \leq 3$, akkor f pontosan akkor irreducibilis, ha nincs gyöke.

3.38. Tétel. A $T[x]/(f)$ maradékosztály-gyűrű akkor és csak akkor test, ha f irreducibilis T felett.

3.39. Tétel. Legyen T test, $f \in T[x]$ irreducibilis polinom, és jelölje n az f polinom fokszámát. Ekkor a $K = T[x]/(f)$ maradékosztály-gyűrű olyan test, amelyben az f polinomnak van gyöke. A K test minden eleme egyértelműen felírható

$$\overline{a_{n-1}x^{n-1} + \dots + a_1x + a_0} \quad (a_{n-1}, \dots, a_0 \in T)$$

alakban. Ha $T = \mathbb{Z}_p$, akkor $|K| = p^n$.

3.40. Következmény. Tetszőleges T test és $f \in T[x]$ irreducibilis polinom esetén létezik olyan K test, amelyre

- (1) K **bővítése** T -nek, azaz $K \supseteq T$;
- (2) létezik olyan $\alpha \in K$ elem, amely gyöke f -nek;
- (3) K minden eleme egyértelműen előáll $a_{n-1}\alpha^{n-1} + \dots + a_1\alpha + a_0$ ($a_{n-1}, \dots, a_0 \in T$) alakban, ahol $n = \deg f$.

3.41. Definíció. Azt mondjuk, hogy a K test T -ből az α elem **adjungálásával** keletkezik (jelölés: $K = T(\alpha)$), és az ilyen módon előállt testeket T **egyszerű algebrai bővítéseinek** nevezzük.

3.42. Megjegyzés. Ha a K testet a $T = \mathbb{R}$ és $f = x^2 + 1$ esetre felírjuk, éppen a komplex számok testét kapjuk.

3.43. Tétel. Akkor és csak akkor létezik q -elemű test, ha q prímhatvány.

Irreducibilis polinomok $\mathbb{C}$ és $\mathbb{R}$ felett, gyöktényezős alak, Viète-formulák

3.44. Tétel (az algebra alaptétele). Minden legalább elsőfokú komplex együtthatós polinomnak van gyöke a komplex számok testében.

3.45. Következmény. A komplex számok teste felett pontosan az elsőfokú polinomok irreducibilisek.

3.46. Következmény. Minden legalább elsőfokú komplex együtthatós polinom elsőfokú polinomok szorzatára bomlik. Ha $f = a_nx^n + \dots + a_1x + a_0 \in \mathbb{C}[x]$ ($n \geq 1, a_n \neq 0$), akkor f -nek multiplicitással számolva pontosan n gyöke van. Ha ezek a gyökök $\alpha_1, \dots, \alpha_n$ (mindegyiket annyszor feltüntetve, amennyi a multiplicitása), akkor $f = a_n(x - \alpha_1) \cdots (x - \alpha_n)$. Ezt nevezzük a polinom **gyöktényezős felbontásának**.

3.47. Következmény. Bármely $f, g \in \mathbb{C}[x]$ esetén $f \mid g$ akkor és csak akkor teljesül, ha f minden gyöke egyúttal gyöke g -nek is, mégpedig legalább akkora multiplicitással, mint f -nek.

3.48. Tétel (Viète-formulák). Legyenek az n -edfokú $f = x^n + a_{n-1}x^{n-1} + \dots + a_1x + a_0 \in \mathbb{C}[x]$ főpolinom komplex gyökei $\alpha_1, \dots, \alpha_n$ (mindegyiket annyszor feltüntetve, amennyi a multiplicitása). Ekkor fennállnak az alábbi összefüggések:

$$\begin{aligned} -a_{n-1} &= \alpha_1 + \alpha_2 + \dots + \alpha_n; \\ a_{n-2} &= \alpha_1\alpha_2 + \alpha_1\alpha_3 + \dots + \alpha_{n-1}\alpha_n; \\ -a_{n-3} &= \alpha_1\alpha_2\alpha_3 + \alpha_1\alpha_2\alpha_4 + \dots + \alpha_{n-2}\alpha_{n-1}\alpha_n; \\ &\vdots \\ (-1)^{n-1} a_1 &= \alpha_1\alpha_2 \cdots \alpha_{n-2}\alpha_{n-1} + \alpha_1\alpha_2 \cdots \alpha_{n-2}\alpha_n + \dots + \alpha_2\alpha_3 \cdots \alpha_{n-1}\alpha_n; \\ (-1)^n a_0 &= \alpha_1\alpha_2\alpha_3 \cdots \alpha_{n-1}\alpha_n. \end{aligned}$$

3.49. Megjegyzés. A fenti képleteket **Viète-formuláknak** hívjuk. A k -edik sor bal oldalán $(-1)^k a_{n-k}$ áll, a jobb oldalon pedig az $\alpha_1, \dots, \alpha_n$ betűkből képezett összes k -tényezős szorzat összege, tehát egy $\binom{n}{k}$ -tagú összeg. Formálisan:

$$(-1)^k a_{n-k} = \sum_{1 \leq i_1 < i_2 < \dots < i_k \leq n} \alpha_{i_1} \cdot \alpha_{i_2} \cdot \dots \cdot \alpha_{i_k}.$$

3.50. Tétel. A valós polinomok nemvalós gyökei komplex konjugált párokban lépnek fel:

$$\forall f \in \mathbb{R}[x] \quad \forall z \in \mathbb{C} : f(z) = 0 \implies f(\bar{z}) = 0.$$

3.51. Következmény. Egy valós együtthatós polinom pontosan akkor irreducibilis a valós számok teste felett, ha elsőfokú, vagy olyan másodfokú polinom, melynek nincs valós gyöke. Tehát az $\mathbb{R}$ feletti irreducibilis polinomok a következők:

- $ax + b$ ($a, b \in \mathbb{R}, a \neq 0$);
- $ax^2 + bx + c$ ($a, b, c \in \mathbb{R}, a \neq 0, b^2 - 4ac < 0$).

Irreducibilis polinomok $\mathbb{Q}$ felett

3.52. Definíció. Az $a_n x^n + \dots + a_1 x + a_0 \in \mathbb{Z}[x]$ polinomot **primitív polinomnak** nevezzük, ha együtthatói relatív prímek, azaz $\text{lko}(a_0, \dots, a_n) = 1$.

3.53. Állítás. Minden racionális együtthatós polinom felbontható egy racionális szám és egy primitív polinom szorzatára: $\forall f \in \mathbb{Q}[x] \exists r \in \mathbb{Q} \exists f^* \in \mathbb{Z}[x] : f = r f^*$ és f^* primitív polinom.

3.54. Megjegyzés. Az előző állításban $f \sim f^*$ (ha $f \neq 0$), tehát $\mathbb{Q}[x]$ -ben asszociáltság erejéig mindig lehet primitív polinomokkal számolni.

3.55. Tétel (Gauss-lemma). Primitív polinomok szorzata is primitív.

3.56. Tétel. Ha egy legalább elsőfokú egész együtthatós polinom nem bontható fel nála kisebb fokszámú egész együtthatós polinomok szorzatára, akkor $\mathbb{Q}$ felett sem bomlik így fel, és viszont. Formálisan: ha $f \in \mathbb{Z}[x]$ és $\deg f = n \geq 1$, akkor az alábbi két állítás ekvivalens:

- (1) $\exists g, h \in \mathbb{Z}[x] : f = gh$ és $0 < \deg g, \deg h < n$;
- (2) $\exists g, h \in \mathbb{Q}[x] : f = gh$ és $0 < \deg g, \deg h < n$.

3.57. Definíció. Azt mondjuk, hogy a p prímszám **pontos osztója** az a egész számnak, ha a osztható p -vel, de p^2 -tel már nem. Jelölés: $p \parallel a$.

3.58. Tétel (Schönemann–Eisenstein-féle irreducibilitási kritérium). Legyen $f = a_n x^n + \dots + a_1 x + a_0 \in \mathbb{Z}[x]$. Ha létezik olyan p prímszám amelyre $p \nmid a_n, p \mid a_{n-1}, \dots, p \mid a_1, p \parallel a_0$, akkor f irreducibilis a racionális számok teste felett.

3.59. Következmény. Minden $n \geq 1$ egész számra létezik $\mathbb{Q}$ felett irreducibilis n -edfokú polinom.

3.60. Megjegyzés. A Schönemann–Eisenstein-tétel megfordítása *nem igaz!* Vagyis abból, hogy nem létezik olyan p prímszám, ami teljesítené a megfelelő oszthatósági feltételeket, nem következik, hogy a polinom nem irreducibilis (keressünk ellenpéldát!). A megfordítás helyett következzen inkább a tétel „tükröképe”.

3.61. Tétel (Schönemann–Eisenstein-féle irreducibilitási kritérium). Legyen $f = a_n x^n + \dots + a_1 x + a_0 \in \mathbb{Z}[x]$. Ha létezik olyan p prímszám amelyre $p \parallel a_n, p \mid a_{n-1}, \dots, p \mid a_1, p \nmid a_0$, akkor f irreducibilis a racionális számok teste felett.

3.62. Tétel (Rolle(?) tétele). Legyen $f = a_n x^n + \dots + a_1 x + a_0$ egy tetszőleges egész együtthatós polinom. Ha $\frac{p}{q}$ egy egyszerűsíthetetlen tört alakjában felírt racionális szám (azaz $p, q \in \mathbb{Z}, q \neq 0$ és $\text{lko}(p, q) = 1$), akkor

$$f\left(\frac{p}{q}\right) = 0 \implies q \mid a_n \text{ és } p \mid a_0.$$

Speciálisan: egész együtthatós főpolinom racionális gyökei mindig egész számok.

Derivált, többszörös gyökök

3.63. Definíció. Az $f = a_n x^n + \dots + a_1 x + a_0 \in \mathbb{C}[x]$ polinom **deriváltján** az $n a_n x^{n-1} + \dots + 2 a_2 x + a_1$ polinomot értjük.

Jelölés. Az f polinom deriváltját f' jelöli, a k -adik deriváltat pedig $f^{(k)}$, az $f^{(1)} = f'$ és $f^{(0)} = f$ megállapodással.

3.64. Tétel. Minden $f, g \in \mathbb{C}[x]$ polinomra és k pozitív egész számra érvényesek az alábbi deriválási szabályok:

$$(1) (f + g)' = f' + g'; \quad (2) (fg)' = f'g + fg'; \quad (3) (f^k)' = k f^{k-1} f'.$$

3.65. Tétel. Ha $k \geq 1$ és az α komplex szám k -szoros gyöke az f polinomnak, akkor $k - 1$ -szeres gyöke f' -nek. (Ha $k = 1$, akkor α nem gyöke f' -nek.)

3.66. Megjegyzés. Az előző tétel megfordítása nem igaz: f' -nek lehetnek olyan gyökei is, amelyekért nem f a „felelős”.

3.67. Következmény. Az $f \in \mathbb{C}[x]$ polinom α gyökének multiplicitása nem más, mint a legkisebb olyan k nemnegatív egész, amelyre $f^{(k)}(\alpha) \neq 0$, azaz α akkor és csak akkor k -szoros gyök, ha $f(\alpha) = f'(\alpha) = \dots = f^{(k-1)}(\alpha) = 0$, de $f^{(k)}(\alpha) \neq 0$.

3.68. Következmény. Az α komplex szám akkor és csak akkor többszörös gyöke az $f \in \mathbb{C}[x]$ polinomnak, ha gyöke $\text{lko}(f, f')$ -nak.

3.69. Következmény. Bármely legalább elsőfokú $f \in \mathbb{C}[x]$ polinomra az $\frac{f}{\text{lko}(f, f')}$ polinom gyökei ugyanazok, mint f gyökei, de mindegyik egyszeres gyök.

3.70. Következmény. Ha T számtest, azaz részteste $\mathbb{C}$ -nek, és $f \in T[x]$ irreducibilis T felett, akkor f -nek minden komplex gyöke egyszeres.

4. Csoportok

A csoport fogalma, izomorfia

4.1. Definíció.

(0) Az egyetlen kétváltozós művelettel rendelkező algebrát **grupoidnak** nevezzük. Tehát $(A; *)$ grupoid, ha A nemüres halmaz és $*$: $A^2 \rightarrow A$ kétváltozós művelet A -n.

(1) Ha egy grupoid művelete asszociatív, akkor **félcsoportnak** nevezzük.

(2) Ha egy félcsoportban van **egységelem**, akkor **monoidnak** nevezzük. Tehát az $(A; *)$ félcsoport akkor monoid, ha létezik olyan $e \in A$ elem, amelyre

$$\forall a \in A : a * e = e * a = a.$$

(3) Ha egy monoidban minden elemnek van **inverze**, akkor **csoportnak** nevezzük. Tehát az $(A; *)$ monoid (e egységelemmel) akkor csoport, ha

$$\forall a \in A \exists b \in A : a * b = b * a = e.$$

(4) Ha egy csoport művelete kommutatív, akkor **Abel-csoportnak** nevezzük.

4.2. Állítás. Bármely grupoidban legfeljebb egy egységelem létezhet. Bármely monoidban egy elemnek legfeljebb egy inverze lehet.

4.3. Megjegyzés. Ha a művelet nem asszociatív, akkor létezhet egy elemnek több inverze is (keressünk ilyen példákat!).

4.4. Definíció. Legyen $*$ egy kétváltozós művelet a nemüres A halmazon.

(1) $*$ **invertálható** művelet, ha bármely $a, b \in A$ elemek esetén az $a * x = b$, illetve $y * a = b$ egyenleteknek **legalább** egy megoldása van.

(2) $*$ **kancellatív** művelet, ha bármely $a, b \in A$ elemek esetén az $a * x = b$, illetve $y * a = b$ egyenleteknek **legfeljebb** egy megoldása van.

4.5. Megjegyzés. A kancellativitás így is megfogalmazható:

$$\forall a, u, v \in A : a * u = a * v \implies u = v \quad \text{és} \quad u * a = v * a \implies u = v.$$

4.6. Tétel. Csoport művelete mindig invertálható és kancellatív. Fordítva, minden invertálható művelettel rendelkező félcsoport csoport.

4.7. Állítás. Véges alaphalmaz esetén az invertálhatóság és a kancellativitás egymással ekvivalens.

4.8. Definíció. Legyen $\mathbb{A} = (A; *)$ és $\mathbb{B} = (B; \oplus)$ két csoport (vagy csak grupoid). Azt mondjuk, hogy a $\varphi: A \rightarrow B$ leképezés **izomorfizmus** $\mathbb{A}$ -ból $\mathbb{B}$ -be, ha φ bijektív leképezés, és φ **felcserélhető a műveletekkel**, azaz

$$\forall a_1, a_2 \in A : (a_1 * a_2) \varphi = a_1 \varphi \oplus a_2 \varphi.$$

Ha létezik $\varphi: \mathbb{A} \rightarrow \mathbb{B}$ izomorfizmus, akkor azt mondjuk, hogy $\mathbb{A}$ és $\mathbb{B}$ **izomorf** (jelölés: $\mathbb{A} \cong \mathbb{B}$).

Nevezetes példák

4.9. Példa. Tetszőleges gyűrű Abel-csoportot alkot az összeadás műveletével, és tetszőleges egységelemes gyűrű egységei csoportot alkotnak a szorzás műveletével (keressünk konkrét példákat!).

4.10. Definíció. Ha G egy csoport, és a $H \subseteq G$ halmaz is csoportot alkot a G -ből „örökölt” művelettel, akkor azt mondjuk, hogy H **részcsoportha** G -nek. (Pontosabban lásd a 4.43. Definícióban.)

4.11. Példa. Tetszőleges T test esetén a T feletti $n \times n$ -es mátrixok gyűrűjének egységcsoportja a T feletti n -dimenziós **általános lineáris csoport** (jelölés: $\text{GL}_n(T)$), ebben az 1 determinánsú mátrixok alkotta részcsoportha a megfelelő **speciális lineáris csoport** (jelölés: $\text{SL}_n(T)$):

$$\text{GL}_n(T) = \{A \in T^{n \times n} : \det(A) \neq 0\}, \quad \text{SL}_n(T) = \{A \in T^{n \times n} : \det(A) = 1\}.$$

4.12. Példa. A komplex egységgyökök csoportot alkotnak a szorzás műveletével; ezen belül az n -edik egységgyökök egy E_n részcsoporthat alkotnak minden $n \geq 2$ egész számra. Az E_n csoport izomorf a $\mathbb{Z}_n$ csoporttal: $(E_n; \cdot) \cong (\mathbb{Z}_n; +)$

4.13. Példa. Egy tetszőleges nemüres A halmaz összes transzformációi monoidot alkotnak a leképezésszorzás műveletével, a bijektív transzformációk (azaz permutációk) pedig csoportot alkotnak. Ez utóbbit nevezzük az A feletti **szimmetrikus csoportnak** (jelölés: S_A).

4.14. Példa. Az S_4 csoportban a $V = \{\text{id}, (12)(34), (13)(24), (14)(23)\}$ részcsoporthat **Klein-féle csoportnak** nevezzük.

4.15. Példa. A sík összes egybevágósági transzformációi csoportot alkotnak a leképezésszorzás műveletével, egy adott síkidomot önmagába képező egybevágóságok pedig részcsoportot alkotnak ebben a csoportban (a síkidom **szimmetriacsoportja**).

4.16. Definíció. A szabályos n -szög szimmetriacsoportját **n -edfokú diédercsoportnak** nevezzük és D_n -nel jelöljük.

4.17. Tétel. A D_n csoportnak $2n$ eleme van: $D_n = \{ \text{id}, a, a^2, \dots, a^{n-1}, t, at, a^2t, \dots, a^{n-1}t \}$, ahol a jelöli a szabályos n -szög középpontja körüli $\frac{2\pi}{n}$ szögű forgatást, t pedig egy tetszőleges szimmetriatengelyre való tükrözést. Ekkor a^k a középpont körüli $\frac{2k\pi}{n}$ szögű forgatás ($0 \leq k \leq n-1$), a $t, at, a^2t, \dots, a^{n-1}t$ transzformációk pedig tengelyes tükrözések (két „szomszédos” tengely $\frac{\pi}{n}$ szöget zár be egymással). Fennáll továbbá a $ta = a^{-1}t$ összefüggés.

Permutációcsoportok

4.18. Definíció. A nemüres A halmaz összes permutációi alkotta S_A szimmetrikus csoport részcsoportjait **permutációcsoportoknak** nevezzük.

4.19. Definíció. Az $A = \{1, 2, \dots, n\}$ halmaz összes permutációi alkotta csoportot **n -edfokú szimmetrikus csoportnak** nevezzük, és S_n -nel jelöljük.

4.20. Definíció. Legyenek $a_1, \dots, a_k \in \{1, 2, \dots, n\}$ különböző elemek, és legyen $\pi \in S_n$ az alábbi permutáció:

$$a_1\pi = a_2, \quad a_2\pi = a_3, \quad \dots, \quad a_{k-1}\pi = a_k, \quad a_k\pi = a_1 \quad \text{és} \quad b\pi = b \quad \text{ha} \quad b \notin \{a_1, \dots, a_k\}.$$

Ezt a π permutációt így jelöljük: $\pi = (a_1 a_2 \dots a_{k-1} a_k)$ és **ciklikus permutációnak** vagy röviden **ciklusnak** nevezzük.

4.21. Definíció. Két permutáció **idegen**, ha *mozgatott elemeik* halmaza diszjunkt.

4.22. Tétel. Ha π és ρ idegen permutációk, akkor fölcserélhetőek, azaz $\pi\rho = \rho\pi$.

4.23. Tétel. Minden S_n -beli permutáció előáll páronként idegen ciklusok szorzataként, és ez az előállítás a tényezők sorrendjétől eltekintve egyértelmű.

4.24. Definíció. A 2 hosszúságú ciklusokat, vagyis az (ij) alakú permutációkat **transzpozícióknak** nevezzük.

4.25. Tétel. Az S_n csoportot *generálják* a transzpozíciók, azaz minden S_n -beli permutáció előáll transzpozíciók szorzataként.

4.26. Tétel. Egy S_n -beli permutáció transzpozíciók szorzataként való felírásában a tényezők számának paritása egyértelműen meghatározott.

4.27. Állítás. A páros hosszúságú ciklusok páratlan permutációk, míg a páratlan hosszúságú ciklusok páros permutációk.

4.28. Tétel. A páros permutációk egy 2 indexű részcsoportot alkotnak S_n -ben. Ezt a csoportot **alternáló csoportnak** nevezzük, és A_n -nel jelöljük.

4.29. Tétel. Az alternáló csoportot *generálják* a 3 hosszúságú ciklusok, azaz minden A_n -beli permutáció előáll 3 hosszúságú ciklusok szorzataként.

Hatványozás, elem rendje, ciklikus csoportok

Jelölés. Ezentúl G mindig egy tetszőleges csoportot jelöl, a csoportműveletet szorzásnak nevezzük (és úgy is írjuk), az egységelemet 1, az a elem inverzét pedig a^{-1} jelöli.

4.30. Definíció. Az $a \in G$ elem egész kitevős hatványait a következőképpen értelmezzük: tetszőleges n pozitív egészre legyen $a^n = a \cdot \dots \cdot a$ (n db a szorzata), $a^{-n} = a^{-1} \cdot \dots \cdot a^{-1}$ (n db a^{-1} szorzata), továbbá legyen $a^0 = 1$.

4.31. Tétel. Tetszőleges G csoport, $a, b \in G$ és $m, n \in \mathbb{Z}$ esetén teljesülnek az alábbiak:

- (1) $a^m \cdot a^n = a^{m+n}$;
- (2) $(a^m)^n = a^{mn}$;
- (3) ha $ab = ba$, akkor $(ab)^n = a^n \cdot b^n$.

4.32. Definíció. Az $a \in G$ **elem rendje** az a legkisebb n pozitív egész szám, amelyre $a^n = 1$. Ha nincs ilyen n , akkor a rendje végtelen. Az a elem rendjét $o(a)$ jelöli. Egy véges **csoport rendjén** pedig elemeinek számát értjük.

4.33. Állítás. Ha az $a \in G$ elem rendje n (véges), akkor bármely $k, \ell \in \mathbb{Z}$ esetén

- (1) $a^k = 1 \iff n \mid k$;
- (2) $a^k = a^\ell \iff k \equiv \ell \pmod{n}$;
- (3) $o(a^k) = \frac{n}{\text{inco}(k, n)}$.

Jelölés. Tetszőleges $a \in G$ esetén jelölje $[a]$ az a elem összes hatványainak halmazát: $[a] = \{a^k : k \in \mathbb{Z}\}$. (Ezt nevezzük majd később az a elem által *generált részcsoporthnak*; lásd a 4.47. Definíciót.)

4.34. Definíció. A G csoportot *ciklikus csoportnak* nevezzük, ha egyetlen elemmel generálható, azaz létezik olyan $a \in G$, amelyre $[a] = G$.

4.35. Tétel. Legyen G egy tetszőleges csoport és $a \in G$. Ha a rendje végtelen, akkor $([a]; \cdot) \cong (\mathbb{Z}, +)$, ha pedig $o(a) = n \in \mathbb{N}$, akkor $([a]; \cdot) \cong (\mathbb{Z}_n, +)$.

4.36. Következmény. Egy csoport akkor és csak akkor ciklikus, ha izomorf a $\mathbb{Z}, \mathbb{Z}_2, \mathbb{Z}_3, \mathbb{Z}_4, \dots$ csoportok valamelyikével.

4.37. Tétel. Ciklikus csoport minden részcsoporthja is ciklikus.

4.38. Definíció. A $\mathbb{C}^*$ csoport véges rendű elemei éppen az egységgyökök. Ha $\varepsilon \in \mathbb{C}^*$ rendje n , akkor azt mondjuk, hogy ε *primitív n -edik egységgyök*

4.39. Tétel. Egy $\varepsilon \in E_n$ egységgyök pontosan akkor primitív n -edik egységgyök, ha hatványaiként megkapható az összes n -edik egységgyök, azaz $[\varepsilon] = E_n$.

4.40. Tétel. Az $\varepsilon_k = \text{cis} \frac{2k\pi}{n} \in E_n$ egységgyök akkor és csak akkor primitív n -edik egységgyök, ha k relatív prím n -hez.

4.41. Következmény. A primitív n -edik egységgyökök száma $\varphi(n)$ (itt φ az Euler-féle függvény, lásd az 5.1. Definíciót).

Részcsoporthok, generálás

4.42. Definíció. Legyen $\mathbb{A} = (A; *)$ egy grupoid, és $B \subseteq A$. Azt mondjuk, hogy a B halmaz *zárt* a $*$ műveletre, ha

$$\forall b_1, b_2 \in B : b_1 * b_2 \in B.$$

Ha B *nemüres* zárt halmaz, akkor B grupoidot alkot a $*$ művelettel (pontosabban annak B -re való megszorításával). Az ilyen $\mathbb{B} = (B; *)$ grupoidot $\mathbb{A}$ *részgrupoidjának* nevezzük. Jelölés: $\mathbb{B} \leq \mathbb{A}$.

4.43. Definíció. Ha $(G; \cdot)$ csoport, $\emptyset \neq H \subseteq G$, és a $(H; \cdot)$ részgrupoid maga is csoport, akkor azt mondjuk, hogy $(H; \cdot)$ *részcsoporthja* $(G; \cdot)$ -nek.

4.44. Állítás. Tetszőleges G csoport és $\emptyset \neq H \subseteq G$ esetén H akkor és csak akkor részcsoporthja G -nek, ha

- (0) H zárt a szorzásra: $\forall h_1, h_2 \in H : h_1 \cdot h_2 \in H$;
- (2) H tartalmazza G egységelemét: $1_G \in H$;
- (3) H zárt az inverzképzésre: $\forall h \in H : h^{-1} \in H$.

4.45. Tétel. Részcsoporthok metszete is részcsoporth: ha H_1 és H_2 részcsoporthjai a G csoportnak, akkor $H_1 \cap H_2$ is részcsoporth.

4.46. Megjegyzés. A tétel nem csak kettő, hanem több részcsoporthra is érvényes (akár végtelen sokra is!).

4.47. Definíció. Legyen G egy csoport, és $B \subseteq G$. A B halmaz által *generált részcsoporth* a *legsűkebb* olyan részcsoporth, ami tartalmazza B -t:

$$[B] = \bigcap_{B \subseteq H \leq G} H.$$

4.48. Megjegyzés. Az üres halmaz generátuma a legsűkebb részcsoporth: $[\emptyset] = \{1_G\}$.

4.49. Definíció. Ha $[B] = G$, akkor azt mondjuk, hogy B *generátorrendszer* a G csoportnak.

4.50. Állítás. A G csoportban a $B \subseteq G$ részhalmaz által generált részcsoporth azokból az elemekből áll, amelyek megkaphatók B elemeiből (és az egységelemből) szorzás és inverzképzés véges számú alkalmazásával:

$$[B] = \{b_1^{\varepsilon_1} \cdots b_n^{\varepsilon_n} : n \in \mathbb{N}_0, b_1, \dots, b_n \in B, \varepsilon_1, \dots, \varepsilon_n = \pm 1\}.$$

Lagrange tétele

4.51. Tétel. Legyen $H \leq G$, és definiáljunk a G halmazon egy $\sim$ relációt: $a \sim b \iff a^{-1}b \in H$. Ekkor $\sim$ ekvivalencia-reláció, és egy $a \in G$ elem ekvivalenciaosztálya $aH = \{ah : h \in H\}$.

4.52. Definíció. Az aH halmazt az a elem H szerinti **bal oldali mellékosztályának** nevezzük.

4.53. Következmény. Egy $H \leq G$ részcsoport szerinti bal oldali mellékosztályok a G csoport egy osztályozását alkotják.

4.54. Megjegyzés. Hasonló módon definiálhatóak a Ha **jobb oldali mellékosztályok**, amelyek szintén osztályozást alkotnak.

4.55. Definíció. A G véges csoport H részcsoportja szerinti bal oldali (jobb oldali) mellékosztályok számát H **indexének** nevezzük. Jelölése: $[G : H]$.

4.56. Tétel (Lagrange tétele). Tetszőleges G véges csoport és $H \leq G$ részcsoport esetén $|G| = |H| \cdot [G : H]$.

4.57. Következmény. Legyen G egy n -elemű csoport.

- (1) Minden $H \leq G$ részcsoportra $|H| \mid n$.
- (2) Minden $a \in G$ esetén $o(a) \mid n$.
- (3) Minden $a \in G$ esetén $a^n = 1$.
- (4) Minden $a \in G$ esetén $a^{-1} = a^{n-1}$.
- (5) Ha n prímszám, akkor G ciklikus.

4.58. Tétel. A legfeljebb 7-elemű csoportok (izomorfia erejéig) a következők: $\{1\}$; $\mathbb{Z}_2$; $\mathbb{Z}_3$; $\mathbb{Z}_4, V$; $\mathbb{Z}_5$; $\mathbb{Z}_6, S_3$; $\mathbb{Z}_7$.

5. Hatványozás modulo m

Az Euler-féle φ függvény

5.1. Definíció. Tetszőleges n természetes szám esetén legyen $\varphi(n) = |\mathbb{Z}_n^*| = |\{a \in \mathbb{N} : 1 \leq a \leq n \text{ és } a \perp n\}|$. Az így definiált $\varphi: \mathbb{N} \rightarrow \mathbb{N}$ függvényt **Euler-féle φ függvénynek** nevezzük.

5.2. Tétel. Az Euler-féle φ függvény **gyengén multiplikatív**, azaz $m \perp n$ esetén $\varphi(mn) = \varphi(m)\varphi(n)$.

5.3. Tétel. Legyen az n természetes szám prímtényezős felbontása $n = \prod_{i=1}^k p_i^{\alpha_i}$. Ekkor

$$\varphi(n) = n \cdot \prod_{i=1}^k \left(1 - \frac{1}{p_i}\right) = \prod_{i=1}^k (p_i^{\alpha_i} - p_i^{\alpha_i-1}) = \prod_{i=1}^k p_i^{\alpha_i-1} (p_i - 1).$$

5.4. Tétel. Minden n természetes szám esetén $\sum_{d \mid n} \varphi(d) = n$.

5.5. Tétel (Euler–Fermat-tétel). Ha az a egész szám relatív prím az m moduluszhoz, akkor $a^{\varphi(m)} \equiv 1 \pmod{m}$.

5.6. Következmény (kis Fermat-tétel). Ha p prímszám és a nem osztható p -vel, akkor $a^{p-1} \equiv 1 \pmod{p}$.

5.7. Következmény. Ha $a \in \mathbb{Z}$ relatív prím az m moduluszhoz és $k, \ell \in \mathbb{Z}$, akkor $k \equiv \ell \pmod{\varphi(m)} \implies a^k \equiv a^\ell \pmod{m}$.

Rend, primitív gyök, index

5.8. Definíció. Legyen $a \in \mathbb{Z}$ relatív prím az m moduluszhoz. Ekkor az a szám **modulo m rendjén** az $\bar{a} \in \mathbb{Z}_m^*$ maradékosztály rendjét értjük (a $\mathbb{Z}_m^*$ multiplikatív csoportban). Jelölés: $o_m(a)$.

5.9. Állítás. Tetszőleges $a \in \mathbb{Z}$ és $m \geq 2$ természetes szám esetén, ha $a \perp m$, akkor $o_m(a) \mid \varphi(m)$.

5.10. Definíció. Azt mondjuk, hogy a g egész szám **primitív gyök** modulo m , ha rendje éppen $\varphi(m)$.

5.11. Állítás. A g egész szám akkor és csak akkor primitív gyök modulo m , ha az összes mod m redukált maradékosztály megkapható $\bar{g}$ hatványaként.

5.12. Tétel. Akkor és csak akkor létezik primitív gyök az m modulushoz (vagyis a $\mathbb{Z}_m^*$ csoport akkor és csak akkor ciklikus), ha $m = 2, 4, p^\alpha, 2p^\alpha$, ahol p páratlan prímszám és $\alpha \in \mathbb{N}$. Ezekben az esetekben a mod m primitív gyökök száma $\varphi(\varphi(m))$.

5.13. Definíció. Tegyük fel, hogy g primitív gyök az m modulushoz. Az a egész szám *indexén* (az m modulusra és a g primitív gyökre nézve) olyan i kitevőt értünk, amelyre $g^i \equiv a \pmod{m}$. Jelölés: $\text{ind}_g a$ (a modulus többnyire világos a szövegkörnyezetből).

5.14. Megjegyzés. Világos, hogy ha a és m nem relatív prím, akkor $\text{ind}_g a$ nem értelmezett (ugyanis g^i mindig relatív prím m -hez). Ha viszont a és m relatív prím, akkor az 5.11. Következmény szerint a előáll g hatványaként modulo m , tehát ekkor $\text{ind}_g a$ értelmezett. A 4.33. Állításból következik, hogy az index modulo $\varphi(m)$ egyértelműen meghatározott.

5.15. Tétel. Legyen g primitív gyök modulo m , legyen k tetszőleges egész szám, a és b pedig relatív prímelek m -hez. Ekkor érvényesek az alábbi azonosságok:

$$\begin{aligned} (1) \text{ind}_g 1 &\equiv 0 \pmod{\varphi(m)}; & (3) \text{ind}_g a^k &\equiv k \cdot \text{ind}_g a \pmod{\varphi(m)}; \\ (2) \text{ind}_g(ab) &\equiv \text{ind}_g a + \text{ind}_g b \pmod{\varphi(m)}; & (4) \text{ind}_g(ab^{-1}) &\equiv \text{ind}_g a - \text{ind}_g b \pmod{\varphi(m)}. \end{aligned}$$

5.16. Definíció. Azt mondjuk, hogy az a egész szám *n -edik hatványmaradék* modulo m , ha az $x^n \equiv a \pmod{m}$ kongruenciának van megoldása.

5.17. Tétel. Legyen g primitív gyök modulo m , és legyen a relatív prím m -hez. Ekkor a pontosan akkor n -edik hatványmaradék modulo m , ha $\text{lko}(n, \varphi(m)) \mid \text{ind}_g a$.

Négyzetes maradékok, Legendre-szimbólum

5.18. Definíció. Az a egész számot *négyzetes maradéknak* nevezzük modulo m , ha az $x^2 \equiv a \pmod{m}$ kongruenciának van megoldása. Ellenkező esetben azt mondjuk, hogy a *négyzetes nemmaradék* modulo m .

5.19. Tétel. Legyen p páratlan prímszám és g primitív gyök modulo p . Ekkor $a \in \mathbb{Z}$ pontosan akkor négyzetes maradék modulo p , ha $p \mid a$ vagy $\text{ind}_g a$ páros.

5.20. Definíció. Tetszőleges p páratlan prímszám és p -vel nem osztható a egész szám esetén értelmezzük az $\left(\frac{a}{p}\right)$ *Legendre-szimbólumot* a következőképpen:

$$\left(\frac{a}{p}\right) = \begin{cases} 1, & \text{ha } a \text{ négyzetes maradék mod } p; \\ -1, & \text{ha } a \text{ négyzetes nemmaradék mod } p. \end{cases}$$

5.21. Tétel (Euler-kritérium). Ha p páratlan prímszám és $p \nmid a$, akkor

$$\left(\frac{a}{p}\right) \equiv a^{\frac{p-1}{2}} \pmod{p}.$$

5.22. Tétel. Tetszőleges p páratlan prímszám és p -vel nem osztható a, b egész számok esetén teljesülnek az alábbiak:

$$(1) a \equiv b \pmod{p} \implies \left(\frac{a}{p}\right) = \left(\frac{b}{p}\right); \quad (2) \left(\frac{ab}{p}\right) = \left(\frac{a}{p}\right) \left(\frac{b}{p}\right).$$

5.23. Tétel. Tetszőleges p páratlan prímszám esetén

$$\left(\frac{-1}{p}\right) = (-1)^{\frac{p-1}{2}} = \begin{cases} 1, & \text{ha } p \equiv 1 \pmod{4}; \\ -1, & \text{ha } p \equiv 3 \pmod{4}. \end{cases}$$

5.24. Tétel (négyzetes reciprocitási tétel). Tetszőleges p, q különböző páratlan prímszámok esetén

$$\left(\frac{p}{q}\right) \left(\frac{q}{p}\right) = (-1)^{\frac{p-1}{2} \frac{q-1}{2}}.$$

5.25. Tétel. Tetszőleges p páratlan prímszámra

$$\left(\frac{2}{p}\right) = (-1)^{\frac{p^2-1}{8}} = \begin{cases} 1, & \text{ha } p \equiv 1, 7 \pmod{8}; \\ -1, & \text{ha } p \equiv 3, 5 \pmod{8}. \end{cases}$$